

اعتماد به نتایج و الگوگیری از پیمایش‌های دینداری در ایران، مستلزم اطمینان از روایی آنها در سه سطح «مدل»، «سنجه» و «گویه»‌های آن است. این مقاله با تمرکز بر ۱۲ پیمایش شاخص، به بررسی روایی آنها در سطح سوم پرداخته و آن را نه بر حسب مدعای ایشان در تحصیل روایی؛ بلکه از طریق تأمل در فحوای گویه‌های به کار رفته و میزان انطباق آنها با مقصود سنجش، مورد ارزیابی قرار داده است. نتیجه حاصل از این بررسی نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از گویه‌های به کار رفته در پرسشنامه این تحقیقات، مفهوم و مقوله دیگری به جز دینداری و مؤلفه‌های ذیل آن را سنجیده‌اند. این مقاله ضمن گسترش دایره مفهومی ما در این حوزه، دقت نظرهای لازم در ساخت و پرداخت گویه‌های مورد استفاده در پیمایش‌های دینداری را نیز افزایش خواهد داد و بر روی هم، گام کوچکی است در مسیر نیل به یک الگوی استاندارد برای رصد دائمی میزان دینداری در ایران.

■ واژگان کلیدی:

میزان دینداری، مدل دینداری، پیمایش، سنجه، روایی

## نقد و ارزیابی «گویه‌های به کار رفته» در پیمایش‌های دینداری در ایران

علی‌رضا شجاعی‌زند

استادیار دانشگاه تربیت مدرس  
Shojaeez@modares.ac.ir

## مسئله

بیش از ۴۰ سال از نخستین مطالعات دینداری در ایران می‌گذرد<sup>[۱]</sup>. طی این مدت بیش از چند صد تحقیق میدانی در قالب پایان‌نامه و رساله‌های دانشجویی در رشته‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناسی و همچنین به صورت پروژه‌های کارفرمایی در مراکز تحقیقاتی عمدتاً دولتی انجام گرفته است که با تمام کاستی و ضعف‌هایشان، پیشینه پژوهشی و ذخیره اطلاعاتی بررسی وضع دینداری در ایران محسوب می‌شوند. اینکه این میزان از اهتمام و این حجم از کار مطالعاتی، تا چه حد پاسخگوی اهمیت پدیده دین و دینداری در زندگی فردی و اجتماعی مردم ایران بوده است، تنها یک جنبه از این مسئله ذوابعاد است و جنبه مهم‌تر آن، این است که همین دستاوردهای محدود تا چه حد مورد توجه کارگزاران و دولتمردان قرار گرفته و در سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان کشور مورد استفاده و استناد واقع شده‌اند؟ این مسئله البته وجه سومی هم دارد و آن اینکه چه ارزیابی علمی از این ادبیات تولیدشده وجود دارد و آن را در دستیابی به شناختی مفید و صائب از جامعه ایران تا چه حد می‌توان موفق ارزیابی کرد؟

این مقاله تنها عهده‌دار بررسی جنبه اخیر از جوانب مختلف «مطالعات دینداری در ایران» است و همان را هم تنها با ترکیب بر «ابزار» به کار رفته در سنجش دینداری مورد بررسی قرار می‌دهد. آن هم نه در تمامی جوانب آن؛ بلکه با تأمل در اعتبار «گویه‌های»<sup>۱</sup> به کار رفته در آنها.

تمرکز و به عبارت بهتر، تنازل ما به بررسی در سطح گویه‌ها بدان روست که معتقدیم به دلیل عدم ابتدای این تحقیقات بر «مدل» دینداری مناسب و مطابق با اسلام شیعی و عدم به کارگیری «سنجه‌های» معتبر و با کفایت برای سنجش جنبه‌های مختلف آن، اطلاعات جامع و قابل مقایسه‌ای از وضع «دینداری» مردم ایران به عنوان یک سازه مرکب وجود ندارد. این فقدان حتی در سطح ابعاد و مؤلفه‌های دینداری نیز صادق است. این به معنی آن است که یافته‌ها و ذخیره اطلاعاتی ما درباره گذشته دینداری در ایران در خوش‌بینانه‌ترین حالت، تنها شامل داده‌هایی است در سطح «گویه‌ای»؛ آن هم در ابعاد و مؤلفه‌هایی که از طریق پرسشنامه و پیمایش، قابل کشف و شناسایی بوده است.

بدیهی است که اعتماد و اتکای به همین سطح از اطلاعات هم مستلزم واریسی دقیق «ارزش و انمایی» گویه‌های به کار رفته در این پیمایش‌ها است و همان است که اعتبار

نتایج حاصل از این تحقیقات را تعیین می‌کند و امکان تحلیل جنبه‌هایی از دینداری مردم ایران و روند تحولات آن را فراهم می‌آورد.

برای بیشتر مشخص شدن نقطه تمرکز ما در این مقال، شاید بهتر باشد پیش از ورود، نوع مسائل و ابهاماتی را که در مطالعات سنجش دینداری وجود دارد و مورد فحص و وارسی روش‌شناسان دین‌پژوه قرار گرفته و می‌گیرد، مرور کنیم تا جایگاه این بحث در مجموعه مباحث مرتبط با این موضوع، روشن و از تداخلات احتمالی در آن جلوگیری گردد. بحث‌های روشی در سنجش دینداری، از عمومی‌ترین مسائل تا جزئی‌ترین آنها در عناوین زیر قابل احصا و تفکیک‌اند:

۱. بحث‌هایی درباره تمایزات «موضوع‌شناختی» دین و دینداری از دیگر پدیده‌های مورد مطالعه جامعه‌شناسان و روان‌شناسان<sup>[۲]</sup>.

۲. بحث‌ها و تأملاتی درباره «مبنا و مرجع تعیین دینداری»<sup>[۳]</sup>.

۳. بحث‌هایی درباره نیاز مطالعه و سنجش دینداری به «مدل»<sup>[۴]</sup>.

۴. مباحثاتی در «صحت و اعتبار مدل‌های» ارائه‌شده از دینداری.

۵. بحث در کفایت «روش‌شناختی» و قابلیت «سنجه‌های» ساخته‌شده برای سنجش دینداری.

۶. بحث‌هایی در لغزش‌های عمومی و شایع در فرایند «جمع‌آوری اطلاعات».

۷. بحث‌هایی در حجیت «استنتاجات آماری» و شرایط «تعمیم نتایج».

محور و جنبه مورد بررسی این مقاله بر این اساس، ذیل دسته پنجم از مجموعه مباحث فوق قرار دارد و لذا جز طرداً للباب، به‌سراغ مباحث دیگر نخواهد رفت. از محور مذکور نیز تنها به بررسی وجه مشخصی از یکی از ابزارهای مورد استفاده در این تحقیقات اکتفا خواهد کرد؛ یعنی گویه‌های به‌کاررفته در پرسشنامه پیمایش‌های دینداری در ایران.

سیر منطقی کار چنین است که پس از حصول توافق بر سرِ ممیزات موضوع‌شناختی دین و دینداری و تشخیص اقتضائات روشی آن و اتخاذ مبنای مناسب و راهکار صائب در تعیین دینداری و اذعان به‌لزوم مدلی برای سنجش و تأمل در صحت و اعتبار مدل ارائه شده برای آن است که ساخت سنجه، بلکه سنجه‌های مناسب به‌منظور سنجش ابعاد و مؤلفه‌های مختلف دینداری موضوعیت پیدا می‌کند.

برخلاف رویکرد پوزیتویستی که اصالت و تقدم را به روش و ابزارهای معتاد و از

پیش آماده آن می‌دهد؛ رهیافت‌های غالب و قابل دفاع‌تر در ادوار اخیر، بر تبعیتِ روش و سنجه از موضوعِ مورد مطالعه و اقتضائات معرفتی آن تأکید دارند<sup>[۵]</sup>. مقدم‌داشتنِ مباحث موضوع‌شناختی دین و مفهوم‌شناسی دینداری بر دیگر مباحث روشی که در محورهای فوق بدان اشاره شد، از همین منطبق پیروی می‌کند؛ زیرا بصیرت‌های حاصل از آن، در فرازها و مراحل بعدی کار مؤثر است. به‌همین دلیل و بر همین سیاق، لازم است ابتدا ابعاد و مؤلفه‌های احصاء‌شده دینداری در مدل، با دقت و به تفصیل واریسی شوند تا جنس و ماهیت هر کدام مشخص گردد. پس از آن است که می‌توان تلاش‌هایی را برای ساخت سنجه‌های مناسب هر یک، با نظر به مشخصات و ویژگی‌های انحصاری‌شان، به‌عمل آورد. بنابراین جا دارد که پرسیده شود: چرا پرسشنامه به ابزار غالب در سنجش میزان و حتی نوع دینداری بدل شده است؟ آیا تمامی ابعاد و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده دینداری، شرایط لازم برای سنجش با ابزار پرسشنامه را دارند؟ آیا روش‌های متکی به تکنیک‌های خودگزارشی<sup>۱</sup> که اساساً مخصوص نگرش‌سنجی‌ها است<sup>[۶]</sup>، کفایت لازم را برای سنجش واقعیت‌های مربوط به پاسخگویی که خود موضوع آن پژوهش هستند، دارد؟ اگر نه، چرا تحقیقات دینداری دچار چنین تنازلی در ملاحظات مفهومی و روشی و تکنیکی و ابزاری شده‌اند؟

دلیل آن را نیز به‌جز رسوبات ناشی از غلبه رویکرد پوزیتویستی، باید در ساده‌گزینی عمومی پژوهشگران و تمایل غالب ایشان به رفتن از راه‌های رفته و استفاده از شیوه‌های رایج و ابزارهای ساده و در دسترس جستجو کرد. همین امر موجب گردیده که روش پیمایش و ابزار پرسشنامه به رایج‌ترین الگوی پژوهش در این نوع مطالعات بدل گردد. میل عمومی به تعمیم نتایج را هم که در روش‌های پیمایشی با ابزار پرسشنامه به‌سهولت تأمین می‌شود، باید به این عوامل افزود. به همین رو سنت غالب بر این مطالعات، همواره با دو ایراد اساسی مواجه بوده است:

۱. اصرار نابه‌جا و غیرقابل فهم در به‌کارگیری روش پیمایش و ابزار پرسشنامه برای سنجش تمامی ابعاد و مؤلفه‌های دینداری، به‌رغم تمایزات ماهوی آنها؛
  ۲. تعجیل و کم‌کاری در مرحله واکاوی مفهومی دینداری و مؤلفه‌های آن و در نتیجه بروز انواع سهل‌انگاری‌ها در مرحله ساخت گویه‌ها.
- آنچه قرار است در این تحقیق مورد بررسی دقیق‌تری قرار گیرد، همین جنبه اخیر

است؛ در عین حال، تأمل اندکی هم در مسئله نخست خواهیم داشت تا تقلیل‌گرایی جاری در بُعدشناسی دینداری و عدم رعایت مقتضیات موضوعی و اعمال ملاحظات روشی مناسب هر یک را ولو به‌نحو اجمال نشان داده باشیم.

روش رایج در سنجش دینداری همچنان که آمد، «پیمایش<sup>۱</sup>» است و «موارد<sup>۲</sup>» مراجعه آن هم عمدتاً افراد هستند. «روش پیمایش»، «موردهای فردی» و «میل وافر به‌تعمیم نتایج»، انتخاب محققان این حوزه مطالعاتی را در استفاده از فنون مختلف جمع‌آوری اطلاعات، محدود ساخته است. به همین‌رو نیز «پرسشنامه<sup>۳</sup>» به رایج‌ترین ابزار مطالعات دینداری بدل شده است.

ظرفیت و قابلیت‌های ابزاری به نام پرسشنامه به‌منظور جمع‌آوری اطلاعات از مشخصات وجودی افراد، از دو جنبه شکلی و محتوایی قابل ارزیابی است. جنبه‌های شکلی آن، شامل نکات و مسائل عامی است که نوعاً در مباحث عمومی روش، مورد نقد و واریسی قرار می‌گیرد. آن جنبه‌ای که پرسشنامه را به مسئله خاص و مهمی در تحقیقات دینداری بدل ساخته است، اما جنبه محتوایی آن است. بنابراین در اینجا فقط بر محتوای گویه‌های به‌کار رفته در سنجش دینداری در ایران و بررسی «اعتبار<sup>۴</sup>» آنها متمرکز خواهیم شد و تک تک آنها را در برابر این پرسش قرار خواهیم داد که: آیا آنها همان چیزی را می‌سنجند که برای آن ساخته شده‌اند؟

### پیمایش‌های مورد بررسی

با توجه به‌گسترده‌گی مطالعات انجام‌شده دینداری و فراوانی گویه‌های مورد استفاده در این تحقیقات، لازم است که این تحقیق دامنه بررسی خویش را به‌مصادیق معینی که بر اساس معیارهای خاصی انتخاب خواهند شد، محدود نماید.

انواع مطالعات دینداری در ایران را در یک نگاه کلی می‌توان در شش دسته زیر از هم تفکیک کرد<sup>[۷]</sup>:

۱. مطالعات پیمایشی با استفاده از ابزار پرسشنامه برای سنجش «میزان دینداری» که غالباً همراه با اخذ برخی اطلاعات زمینه‌ای از پاسخگو صورت گرفته است<sup>[۸]</sup>؛

1. Survey
2. Cases
3. Questionnaire
4. Validity

۲. مطالعات پیمایشی با استفاده از ابزار پرسشنامه برای بررسی «عوامل مؤثر بر دینداری» و برعکس؛
۳. مطالعات پیمایشی با استفاده از ابزار پرسشنامه برای بررسی «رابطه همبستگی میان دینداری و پدیده‌های دیگر» در سطح فردی و اجتماعی<sup>[۹]</sup>؛
۴. مطالعات اکتشافی - نظری (استقرایی - قیاسی) با استفاده از ابزار مصاحبه یا پرسشنامه به منظور «گونه‌شناسی انواع دینداری»<sup>[۱۰]</sup>؛
۵. مطالعات پیمایشی با استفاده از ابزار پرسشنامه به منظور مشخص کردن «نوع دینداری افراد» و احیاناً تعیین سهم هر یک از انواع دینداری در جامعه مورد مطالعه؛
۶. مطالعات پیمایشی با استفاده از ابزار پرسشنامه برای سنجش «تلقی از دین»، «انتظار از دین»، «قرائت دینی»، «گرایش‌های دینی»، «تعلیمات دینی» و «خودپنداره دینی».

دسته اخیر را مفهوماً نمی‌توان در زمره مطالعات «دینداری» محسوب کرد و کمتر پیمایشی هم برای سنجش آنها در ایران انجام گرفته است. با این وصف چون از گویه‌های مربوط به آنها به‌خطا، در بسیاری از مطالعات دینداری استفاده شده و به‌نحوی مبهم در تعیین میزان و یا نوع دینداری فرد به‌کار رفته است؛ در این دسته‌بندی آورده شد. نقد اصلی این مقال به مطالعات انجام‌شده دینداری که پس از تمهید مقدمات بحث، مطرح خواهد شد؛ ناظر به‌همین خلط‌های مفهومی میان دینداری و وجوه و جنبه‌های مورد اشاره در دسته اخیر است.

متأسفانه فهرست دقیق و شاملی از تحقیقات میدانی دینداری<sup>[۱۱]</sup>، اجراشده در ایران وجود ندارد. برخی از فراتحلیل‌های انجام‌شده بر روی این تحقیقات، تعدادی از آنها را احصاء و معرفی نموده‌اند<sup>[۱۲]</sup>؛ اما چون بر معیار و مبنایی جز دسترسی و سلايق خاص محقق استوار نبوده‌اند، از کفایت و پوشش لازم هم برای انتخاب نمونه‌های قابل‌تعمیم برخوردار نیستند. ما در اینجا به‌دلیل غرض و منطق حاکم بر این کار، نیاز چندانی هم به در اختیار داشتن فهرست جامع و نمونه‌گیری تصادفی<sup>۱</sup> با احتمال انتخاب برابر از آنها نداریم. گزینش هدف‌دار و سنجیده چند مورد مطرح از مصادیقی که واجد ویژگی‌های زیر باشند، برای تأمین منظور ما کفایت می‌کند. چرا که غرض ما در این مقال، «نقد نوعی» اشکالات وارده بر گویه‌های مورد استفاده در این تحقیقات است؛ نه «نقد خاص»

مصادیق و نه حتی تعمیم نتایج حاصل از نقد و بررسی، به همه آنها. بنابراین گویه‌های مورد بررسی خود را در این تحقیق، اولاً از بین کارهای شاخصی که توسط محققان شناخته شده داخلی انجام گرفته و محل مراجعه و ارجاع کارهای بعدی بوده‌اند، انتخاب خواهیم کرد و ثانیاً از بین کارهایی که به دلیل اجرای در سطح ملی، از اهمیت خاصی برخوردار شده‌اند.

فهرست پیمایش‌هایی که به نظر می‌رسد، واجد مشخصات فوق می‌باشند و مورد مراجعه و واریسی این تحقیق قرار گرفته‌اند، به شرح زیر است:

جدول ۱: پیمایش‌های مورد بررسی

ردیف	عنوان پیمایش	کارفرما	مجری اصلی	تاریخ	
				اجرا	انتشار
۱	گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران: گزارش منتشر نشده از یک نظرخواهی ملی در سال ۱۳۵۳	پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران	علی اسدی و همکاران	۱۳۵۳	۱۳۵۶
۲	مطالعه فرهنگ عمومی مشهد	اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان	حسین بهروان	۱۳۷۴	۱۳۷۴
۳	بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران	معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	منوچهر محسنی	۱۳۷۴	۱۳۷۵
۴	نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولارشدن	مقاله مأخوذ از رساله دکتری <sup>۱۳۱</sup>	سیدحسین سراج‌زاده	۱۳۷۵	۱۳۷۸
۵	ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج اول)	دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	عبدالعلی رضایی	۱۳۷۹	۱۳۸۰
۶	ساخت و هنجاریابی آزمون باورهای عمومی دینی برای دانشجویان شهر تهران	مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی	-	؟	۱۳۸۱

ردیف	عنوان پیمایش	کارفرما	مجری اصلی	تاریخ	
				اجرا	انتشار
۷	بررسی عوامل مؤثر بر دینداری جوانان و پیامدهای آن در شهر تهران	مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی	-	؟	۱۳۸۲
۸	ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج دوم)	دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	محسن گودرزی	؟	۱۳۸۲
۹	یافته‌های پیمایش ملی تحولات فرهنگی ۱۳۸۳: گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان	دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	محسن گودرزی	۱۳۸۳	۱۳۸۷
۱۰	گزارش نهایی طرح پژوهشی: آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران	سازمان ملی جوانان، سازمان تبلیغات اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری	محمد خدایاری فرد و همکاران	۱۳۸۷	۱۳۸۸
۱۱	پیمایش ملی سنجش دینداری در ایران	مرکز افکار سنجی دانشجویان ایران	محمدرضا طالبان	۱۳۸۸	۱۳۸۸
۱۲	دینداری ایرانیان	دفتر پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی	عباس کاظمی و مهدی فرجی	۱۳۸۹	۱۳۸۹

تحصیل اعتبار: اعتبار یافته‌های حاصل از پیمایش دینداری، اولاً وابسته به «تعریف» شامل و مایزی است از دینداری به‌نحو عام و ثانیاً تابع «معرفی» مطابق و مصدقی است از دینداری خاص همان دینی که جامعه یا جمعیت مورد بررسی، از پیروان و منتسبان به آن محسوب می‌شوند<sup>[۱۴]</sup> و ثالثاً منوط به ارائه «مدل» مقبول و «سازه» کاملی است از آن و رابعاً تعیین «شاخص»های گویا و «معرف»های<sup>۱</sup> قابل کشف و شناسایی و بالاخره تدوین «گویه»های دقیق و صریح و جهت‌دار برای عرضه به آحاد مورد بررسی. این شروط پنج‌گانه در صورت تحقق، تنها قادرند اعتبار «سویه سؤال» را تأمین کنند و اعتبار «سویه پاسخ»، خود ماجرای دیگری است که به‌آمدگی و قصد پاسخگو برای همکاری صادقانه و جدیت



و دقت و حوصله و آگاهی او از خود، بستگی دارد. تضمین شرایط برای تحصیل «اعتبارِ پاسخ»، البته خارج از توان و امکان محققین است و به‌مثابه نقص و آسیبی مشترک در پیمایش‌های مبتنی بر پرسشنامه، معمولاً مورد اغماض قرار می‌گیرد. «اعتبارِ سؤال»، اما تحصیل شدنی است و تماماً به‌حوصله و دقت‌نظرهای محقق وابسته است و از این‌رو باید در معرض نقد و وارسی‌های موشکافانه‌تری قرار گیرد تا به مسئله اصلی تلاش‌های آتی ایشان در اصلاح فرایند جمع‌آوری اطلاعات دینداری تبدیل شود.

بروز خلل در هر یک از ارکان و مراحل پنج‌گانه تحصیل اعتبار، باعث تولید داده‌های کاذب، اما صائب‌نما می‌گردد که اثراتش بر استنتاجات مخطی از دینداری، به‌مراتب بیش از داده‌های معیوب و تهی است. آنچه بیش از هر چیز گریبان‌گیر تحقیقات دینداری در ایران بوده است، سهل‌انگاری در تحقق شرایط مذکور و تحصیل اعتبار جامع است. به‌رغم این، غالباً به‌همان یافته‌های صائب‌نمای حاصل از چنین فرایندهای ناقصی اکتفا می‌شود و نتایجش را نیز بی‌محابا تعمیم می‌دهند و در تحلیل و تبیین‌های مختلف از اوضاع اجتماعی ایران، به‌کار می‌برند. درحالی‌که اذعان به ضعف‌های مفهومی، نقصان‌های روشی و محدودیت‌های ابزار به‌کاررفته در سنجش دینداری، بس عالمانه و مجاب‌کننده‌تر از پرکاری و گزاف‌گویی‌های ساده‌انگارانه است.

این مقاله از فرایند مذکور در تحصیل اعتبار، تنها اعتبار مرحله نخست و آخر آن، یعنی «افراز مفهومی دینداری» و «تدوین گویه‌های دقیق» را موضوع بررسی خویش قرار داده است. آن نیز بدان‌رو است که معتقدیم که خطاهای رفته در عبارت‌سازی گویه‌ها، بیش از ضعف ادبی، ناشی از عدم اشراف محقق به منظومه مفهومی این موضوع و یا عدم امعان نظر کافی بدان بوده است.

برای افراز مفهومی دینداری، ابتدا تعریف دقیق و مایزی از دینداری ارائه می‌نماییم تا بدین طریق، خلط‌های مفهومی تسری‌یافته در گویه‌ها آشکار گردد و سپس برخی از لغزش‌های مفهومی پدید آمده در گویه‌های مورد استفاده در این تحقیقات را نشان خواهیم داد.

### افراز مفهومی دینداری

«دینداری»، اصطلاحی است رایج و رسا در رساندن مفهوم مورد نظر از این پدیده. تعبیر دیگر که بعضاً به‌مثابه بدیل یا مترادف این واژه به‌کار می‌روند؛ هم از رواج کافی برخوردار

نیستند و هم به وجوه و جنبه‌های دیگری اشارت دارند که فراتر یا مغایر با معنای مورد نظر از آن است. افزاز مفهومی اصطلاح دینداری از واژگان هم‌خانواده و قریب‌المعنا، از یک‌سو به تدقیق معنایی آن کمک می‌کند و از سوی دیگر، منظومه مفاهیم و اصطلاحات مرتبط برای تفصیل این بحث را گسترش می‌دهد.

علت گشودن باب بحث در اصطلاح‌شناسی<sup>۱</sup> دینداری، التباس‌های مفهومی بسیاری است که در این قبیل تحقیقات صورت گرفته و خود را در گویه‌های به‌کاررفته در پرسشنامه آنها نمایان ساخته است. ما ابتدا تلاش خواهیم کرد که تمایزات مفهومی این اصطلاحات و شاخص‌های مشیر به آنها را نشان دهیم و سپس به‌برخی از خلط‌های صورت گرفته در تحقیقات دینداری اشاره می‌نماییم.

با اینکه نمی‌توان به‌تمایز بارزی میان دو اصطلاح «دینداری<sup>۲</sup>» و «تدین» اشاره کرد، اما به‌دلیل رواج و ترکیب رساتر<sup>۳</sup> «دین - داری»، آن را برای این مفهوم مناسب‌تر تشخیص داده‌ایم. در عین حال مایلیم که میان آن با «دینی‌بودن<sup>۴</sup>»، تمایز قائل شویم؛ چرا که در بحث‌های ذیل این موضوع به هر دو اصطلاح نیاز است تا منظورهای متفاوت خود را به‌کمک آنها منتقل سازیم<sup>۱۵</sup>. دینداری یک مفهوم علم و تخصیص یافته دارد و به همین‌رو بهتر است آن را به‌نحوی در پیوند با دین منتسب به آن، قرار داده و به‌کار ببریم. مثل دینداری مسیحی؛ دینداری مسلمانی؛ دینداری بودایی. این در حالی است که دینی‌بودن، واجد یک مضمون عام است و مناسب اشارات کلی به داشتن اهتمام و تعلق خاطر دینی؛ صرف نظر از اختصاص آن به هر دین.

اصطلاحاتی نظیر «اهتمام یا درگیری دینی<sup>۵</sup>»، «دلبستگی یا تعلق خاطر دینی<sup>۶</sup>»، «برجستگی دینی<sup>۷</sup>»، «نشانه و بروزات دینی<sup>۸</sup>»، «تعهد و مسئولیت دینی<sup>۹</sup>»، «پیروی و عضویت دینی<sup>۱۰</sup>»، «پایبندی و التزام دینی<sup>۱۱</sup>» و «هویت دینی<sup>۱۱</sup>» در عین حال که مضمونی

1. Philology
2. Religiosity
3. Religiousness
4. Religious Involvement
5. Religious Attachment
6. Religious Saliency
7. Religious Signs
8. Religious Responsibility
9. Religious Affiliation
10. Religious Commitment
11. Religious Identity

از دینداری را منتقل می‌سازند؛ اما بر وجوه و جنبه‌های خاصی از آن تأکید دارند که نمی‌توان از آنها جز در کاربردهای خاص و برای افاده همان منظور استفاده کرد. به‌عنوان مثال درحالی‌که «هویت دینی» و «پیروی دینی»، تنها به «تعلق<sup>۱</sup>» فرد اشاره دارند؛ «دلبستگی دینی» و «درگیری دینی»، ناقلِ مضمونی از «علاقه<sup>۲</sup>» هستند. «التزام دینی»، گویای میزان پایبندی فرد به دستورات دینی است و «بروزات دینی»، ناظر به تجلیات و ظهورات آشکار دینداری است در فرد. «تعهد و مسئولیت دینی» را اما می‌توان به دو معنا حمل کرد. یکی مسئولیت‌پذیری عامی است که دین در فرد ایجاد می‌کند و دیگری مسئولیت و حمیتی که فرد در قبال دین از خود نشان می‌دهد.

خطای محتمل از ناحیه اصطلاحات فوق، آن است که با تسامح و بی‌دقتی به‌جای واژه دینداری به‌کار روند و معنای دیگری را به مخاطب منتقل سازند. با خارج کردن این مضامین از دایره مفهومی دینداری، می‌توان به درک مایز و صائب‌تری از آن رسید. دینداری به‌معنایی که در بحث سنجش، موضوعیت و کاربرد پیدا می‌کند؛ همانا باور به «عقاید» مطرح‌شده از سوی دین، «ایمان» به ذات متعال و «پرستش» او و متابعت از توصیه‌ها و نهی‌های «اخلاقی» و دستورات «شرعی» آن در زیست فردی و سلوک اجتماعی است<sup>[۱۶]</sup>. تفصیل و فحوای این ابعاد را خود دین تعیین می‌کند و همان نیز معیار سنجش میزان و تشخیص نوع دینداری است. همچنان‌که معرفی دینداری نیز مأخوذ از همان دین است.

### احراز روایی گویه‌ها

اما خطایی که در گویه‌های به‌کاررفته در تحقیقات دینداری، رخ داده و اعتبار نتایج حاصل از آن را مخدوش ساخته است؛ همانا پرسش از مقولات و مفاهیم دیگری است که به‌اشتباه، نشانه یا شاخصی برای دینداری محسوب شده‌اند. پرسش از «تلقی از دین»، «انتظار از دین»، «نگرش دینی»، «قرائت دینی»، «تعلیمات دینی»، «گرایش دینی»، «خودپنداره دینی» و «ارزیابی‌های دینی» فرد به‌هیچ وجه مبین دینداری او نیست؛ اگر چه ممکن است، حاوی اشارت‌هایی برای دینی‌بودن پاسخگو باشد. تأکید ما بر ملحوظ نظر داشتن تمایزات میان این دو مفهوم، بدان‌رو بود که در سنجش دینداری، دچار تنازل مفهومی

1. To Belong  
2. Interest

نشویم و دینی بودنِ اجمالی فرد را به جای دینداری تفصیلی و مصداقی وی به مثابه یک واقعیت مشخص و محقق، قرار ندهیم.

جدول زیر، مقولات فوق را که در عین نزدیکی به مفهوم دینداری، مغایر با آن هستند؛ در چهار دسته از هم تفکیک کرده است.

جدول ۲: دسته بندی مقولات نزدیک و در عین حال مغایر با دینداری

دسته اول	دسته دوم	دسته سوم	دسته چهارم
تلقی از دین انتظار از دین	نگرش دینی قرائت دینی تعلیمات دینی	اهتمام شعائری معاشرت دینی مسئولیت پذیری دینی بروزات دینی هویت یابی دینی علقه دینی	خودپنداره دینی ارزیابی های دینی

دین در مقولات ذیل دسته نخست، یک مفهوم «کلی و مشترک» است که موضوع (بررسی و اظهار نظر) قرار گرفته است؛ در حالی که در دینداری، اولاً ناظر به یک مصداق مشخص است و ثانیاً موضوع پیروی.

برای مفاهیم مندرج در دسته دوم نمی توان وجه مشترکی به دست داد؛ جز اینکه جملگی با «اعتقادات دینی» به مثابه یکی از ابعاد دینداری، قرابت دارند و به سادگی با آن خلط می شوند؛ در حالی که مشیر به جنبه دیگری غیر از آن می باشند.

تفاوت «نگرش دینی» با «عقاید دینی» اولاً بر سرِ موضوع است؛ یعنی در حالی که موضوع اولی هر آن چیزی است که دیندار با بینش دینی خود درباره آن اعلام نظر کرده است و می کند؛ برای دومی، منحصر به مقولات خاص و بنیادی است که اصول آن دین محسوب می شود. همین تفاوت، نوعی تقدم و تأخر و نسبت ایجاد را میان آن دو شکل می دهد؛ بدین نحو که اولی همواره متأثر و تابع دومی است.

تفاوت معنایی و کاربردی «قرائت دینی» با عقاید دینی نیز کاملاً آشکار است. مهم ترین سبب، ناهم سنجی آنها است. زیرا یکی مربوط به برداشت های تفسیری پاسخگو از متون و آموزه های دینی است و دیگری مربوط به باورهای او نسبت به آنها. به بیان دیگر او در اولی در موقعیت یک «قاری» است و در دومی در مقام یک «معتقد».

«تعلیمات دینی» هم مربوط به دانش و محفوظات و اطلاعات دینی فرد است که چیزی غیر از باورهای اوست. با اینکه دومی همواره مستلزم اولی است؛ اما عکس آن صادق نیست و لذا جز در یک رویکرد به‌شدت ساده‌سازی‌شده، نمی‌توان دانش دینی فرد را به اعتقادات دینی او حمل کرد.

دسته سوم اما مفاهیمی‌اند که مولودِ گرایش فرد دیندار است و برخاسته از علقه و دل‌بستگی‌های او به دین و به هم‌بسته‌های آن. این مفاهیم با آنکه می‌توانند به‌عنوان نشانه‌هایی از علایق دینی فرد به‌حساب آیند و در تحقیقاتی برای سنجش این جنبه به‌کار روند، معرفّ دینداری فرد نیستند؛ مگر آنکه این اهتمامات، در زمره احکام و توصیه‌های دینی بوده باشد. مایز ما در اینجا همان تفاوتی است که میان اهتمام برخاسته از علاقه و اهتمام ناشی از متابعت از دستورات دینی وجود دارد.

تغایر مفاهیم ذیل دسته چهارم با دینداری نیز کاملاً بارز است. ارزیابی فرد از یک وضعیت، با خود آن وضعیت به‌مثابه یک امر عینی مستقل از ذهنیت او، به‌کلی متفاوت است؛ حتی اگر موضوع هر دو، همان شخصِ پاسخگو باشد. تحقیقات نشان می‌دهند که عموماً میان دینداری پاسخگو و ارزیابی وی از دینداری خودش، فاصله معناداری وجود دارد و دلایل آن نیز قابل فهم و تحلیل است.

در ادامه ما گویه‌هایی را که حسب مضمون، ناظر به یکی از مفاهیم مذکور در جدول فوق هستند و مناسب سنجش میزان دینداری نمی‌باشند از پرسشنامه پیمایش‌های مورد بررسی استخراج کرده و توضیح داده‌ایم که چرا نمی‌توانسته‌اند مقصود محقق را برآورده سازند. این نقد البته به پیمایش‌هایی وارد است که محققانش هیچ امعان‌نظری به این تمایزات مفهومی نداشته و بی‌محابا از این گویه‌های ناروا در برآورد میزان نهایی دینداری استفاده کرده‌اند. در عین حال دامن دیگر پیمایش‌ها را هم می‌گیرد؛ زیرا آنها نیز توضیح نداده‌اند که چرا و به چه منظوری این گویه‌ها را در سنجش پیمایش‌های دینداری خویش گنجانده‌اند و اگر هدفی فراتر از سنجش میزان دینداری داشته‌اند؛ چرا در گزارش‌های تحقیق خویش بدان تصریح نکرده و به‌انجام آن مبادرت ننموده‌اند؟ لزوم آوردن چنین اشارات و تصریحاتی در گزارش‌های تحقیق، از آن‌روست که تا حد امکان از مخالطات مفهومی دینداری و تکرار آن در تحقیقات آتی آن به تأسی از تحقیقات گذشته جلوگیری شود.

تلاش ما بر این است که با توضیحات بیشتر، تمایزات مفهومی مقولات مذکور در جدول فوق را با دینداری آشکارتر سازیم. با گسترش منظومه مفاهیم قریب‌المعنا و مرتبط با دین، آمادگی و زمینه لازم برای تشخیص مضامین منتقل شده از گویه‌ها نیز افزایش می‌یابد. در جداول ذیل هر یک از مفاهیم معرفی شده، گویه‌هایی جاگرفته و فهرست شده‌اند که به‌جای سنجش دینداری و ابعاد آن، همان مفهوم را سنجیده‌اند.

**تلقی از دین:** «تلقی فرد از دین»، به‌نگرش بیرونی و کلی او نسبت به دین بازمی‌گردد و دین برای او در اینجا، حکم موضوعی را دارد که در معرض ارزیابی و ابراز نظر کلی قرار گرفته است. فرد در این موضع ظاهراً، نه درگیر و نه متأثر از دین است؛ بلکه در جایگاه فاعل خنثی و شناسنده‌ای قرار گرفته که از بیرون بدان نظر می‌کند. همان موضع و منظری که نوعاً فیلسوفان و جامعه‌شناسان دین دارند یا باید داشته باشند. «نگرش به دین» هم تعبیر دیگری از همین مفهوم است.

دینداری و تلقی از دین به هر صورت دو مقوله مغایرند و شرایط و سازوکار متفاوتی هم بر سنجش آنها حاکم است. توجهات ابراز شده برای استفاده از گویه‌های آن در پرسشنامه‌های دینداری به‌دلیل داشتن همبستگی مثبت، چندان هم مقبول نمی‌افتد؛ زیرا همچنان که آمد این همبستگی به‌فرض وجود، مبین دینی بودن فرد است و شاخصی برای دینداری وی نمی‌باشد.

گویه‌هایی که ناظر به یکی از محورهای زیر باشد و در پرسشنامه‌های تحقیقات دینداری آمده باشد، در واقع نه دینداری، بلکه تلقی فرد از دین (نگرش به دین) را مورد سنجش قرار داده است:

### جدول ۳: محورهای ناظر به «تلقی از دین»

- نیاز به دین	- دین و دولت
- منشأ دین	- پلورالیسم دینی
- دین و عقل	- هرمنوتیک دینی
- دین و دنیا	- کارکردهای دین
- دین و جامعه	

نمونه این قبیل گویه‌ها را می‌توان در پیمایش‌های زیر به‌دست آورد:

جدول ۴: سنجش «تلقی از دین» در پیمایش‌های سنجش دینداری

گویه	شماره	نشانی	مقصود سنجش
به‌نظر می‌رسد بسیاری از قوانین اسلام را می‌توان در جامعه امروزی اجرا کرد.	۱۷	سراج‌زاده (۷۸)	پیمادی
بعضی معتقدند دین و ایمان یکی از بهترین راه‌های غلبه بر مشکلات زندگی است. شما با این نظر موافقید یا مخالف؟	۱	رضایی (۸۰)	دینداری
اعتقاد به قیامت موجب عقب‌ماندگی زندگی دنیوی است.	۲۸	سنجش افکار (۸۱)	عقاید (معاد)
بعضی‌ها معتقدند فقط با دین می‌شود مشکلات اخلاقی و فرهنگی جامعه را حل کرد. با این نظر موافقید یا مخالف؟	۱۶۲	گودرزی (۸۲)	کارکردهای دین <sup>[۱۷]</sup>
اعتقادات دینی باعث گسترش خرافات در جامعه خواهد شد.	۶۲	سنجش افکار (۸۱)	دینداری
دینداری دست و پای انسان را می‌بندد و مانع رشد و پیشرفت است.	۲۵	سنجش افکار (۸۲)	پیمادی
دین، زندگی فردی و اجتماعی انسان را هدایت می‌کند.	۵	خدایاری‌فرد (۸۸)	باور دینی
بعضی‌ها معتقدند که فقط با دین می‌شود مشکلات اخلاقی و فرهنگی جامعه را حل کرد. با این نظر موافقید یا مخالفید.	۲	کازمی و فرجی (۸۹)	خصوصیت مذهبی

۲۱

توضیح: برای تلخیص، تعداد ۱۰ گویه از جدول فوق حذف گردید.

**انتظار از دین:** «انتظار از دین» اما به فراتر از یک اظهارنظرِ خنثی درباره دین، نظیر آنچه در تلقی از دین بدان اشاره شد، ره می‌سپارد و آن، حامل نوعی توقع و چشم‌داشت از دین است و همان است که موجب روآوری و اقبال فرد به سوی دین خاصی از میان ادیان مختلف می‌گردد. این توقع البته از نگرش فرد به دین برمی‌خیزد و بر یک مجموعه معیارهای پیشادینی مبتنا دارد. اینکه این معیارهای پیشینی، خود بر چه اصولی استوارند و از کجا آمده‌اند؛ البته بحث مهمی است که باید در جای دیگری بدان پرداخت. بحث‌های ناظر به انتظار از دین را نوعاً در ادبیاتِ روشنفکران و مصلحان دینی می‌توان جست و تحت تأثیر همان آجوا نیز به سنجش‌های دینداری وارد می‌شود و به‌خطا ممکن است از آن برای سنجش دینداری استفاده گردد.

## جدول ۵: محورهای ناظر به «انتظار از دین»

- آگاهی‌بخشی نسبت به هستی (جهان‌بینی)	- تمهید کمالات وجودی (رستگاری)
- هدف‌گذاری برای زندگی	- بسط اخلاق
- معنابخشی به زندگی	- کاهش آلام (سعادت)
- پاسخ به نیازهای معنوی انسان	- ایجاد جامعه سالم

در واریسی و تأملی که در تحقیقات مذکور داشتیم، به مصداقی از این خطا که به‌جای دینداری یا مؤلفه‌های آن، انتظار فرد از دین را بسنجند، برخورد نکردیم. با وصف این، تصریح بدان را برای کامل شدن مقولات و پیشگیری از خلط و خطای احتمالی در پیمایش‌های آتی، لازم دانستیم.

**نگرش دینی:** «نگرش دینی<sup>۱</sup> حُکم منظر و دیدگاهی را دارد که از باورهای هستی‌شناسانه، انسان‌شناسانه و معرفت‌شناسانه یک دین خاص پدید می‌آید. ترکیب حاصل از این پیش‌فرض‌های عام و کلان<sup>۲</sup>، موجب شکل‌گیری یک نظام فکری و بلکه یک انگاره نظری در ذهنیت مؤمن می‌شود و مبنای فهم و تحلیل پدیده‌ها و وقایع مختلف در عالم از منظری خاص می‌گردد. نگرش به دین و نگرش دینی را به‌رغم شباهت‌های ظاهری‌شان، نباید به هم خلط کرد؛ زیرا دین در اولی موضوع است و در دومی، منظر<sup>[۱۸]</sup>.

**قرائت دینی:** «قرائت دینی<sup>۳</sup>» اما به برداشت‌های مختلف کلامی و تفسیری از آموزه‌ها و تعالیم یک دین خاص مربوط است و همچون نگرش دینی، از خاستگاه و موضعی کاملاً درون‌دینی برمی‌خیزد و به همین‌رو، نه به دین در معنای کلی، بلکه به مصداقی از آن نظر دارد و نه درباره کلیت دین، بلکه راجع به ابعاد و اجزای آن سخن می‌گوید. قرائت دینی اگر چه تأثیرات شایانی بر نوع دینداری دارند، اما غیر از آن هستند و از آنها نیز نمی‌توان به‌میزان دینداری فرد پی بُرد.

1. Religious Insight / Religious Attitude  
2. General and Grand Axioms  
3. Religious Reading /Religious Interpretive



جدول ۶: محورهای ناظر به «قرائت دینی»

- اهمیت و رجحان ابعاد و مؤلفه‌های دین اسلام	- اهداف دین اسلام
- انواع توجیهاات برای عقاید و احکام دینی	- تقدیرگرایی
- راهبردهای پیاده‌سازی احکام دین اسلام	- عمل‌گرایی

جدول زیر برخی از گویه‌های به‌کاررفته در پرسشنامه‌های این تحقیقات را که قرائت دینی پاسخگویان را به‌جای دینداری آنان، مورد سنجش قرار داده‌اند، نشان داده است:

۲۳

جدول ۷: سنجش «قرائت دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری

مقصود سنجش	آدرس	شماره	گویه‌ها
عقیده	بهبوان - ب (۷۴)	۱۶/۱	این اعتقاد که زن نباید بدون اجازه شوهر از خانه بیرون برود، اسلامی نیست.
عقیده	بهبوان - ب (۷۴)	۱۴/۲	به‌جا آوردن عبادات مهم‌تر از درست‌کار بودن است.
اعتقادی	سراج‌زاده (۷۸)	۲	اگر ما امر به‌معروف و نهی از منکر را ترک کنیم، فساد همه‌جا را پر می‌کند.
دینداری	رضایی (۸۰)	۸	بعضی‌ها معتقدند دینداری به قلب پاک است ولو اینکه آدم اعمال مذهبی (نماز، روزه و...) را انجام ندهد. شما با این نظر بیشتر موافقید یا مخالف؟
عقاید (معاد)	سنجش افکار (۸۱)	۳۰	دنیا هیچ ارتباطی با آخرت ندارد.
دینداری	سنجش افکار (۸۱)	۶۴	برای شناخت و عمل به احکام دین، نیاز به تقلید از مجتهد نیست.
دینداری	سنجش افکار (۸۱)	۶۹	بدجایی منافاتی با دینداری ندارد.
پیامدی	سنجش افکار (۸۲)	۳۳	هیچ اشکالی ندارد که دخترها و پسرها با هم رفت و آمد داشته باشند.
دین و جامعه	گودرزی (۸۲)	۱۵۶	بعضی‌ها معتقدند دین باید از سیاست جدا باشد. نظر شما چیست؟
باور دینی	خدایاری‌فرد (۸۸)	۲۴	توسل به اولیای الهی از مهم‌ترین راه‌های ارتباط با خداست.

توضیح: برای تلخیص، تعداد ۲۵ گویه از جدول فوق حذف گردید.

**تعلیمات دینی:** یکی از خطاهای رایج که از مراجعه به مدل‌های غربی دینداری و مشخصاً مدل گلاک و استارک نشئت گرفته است؛ وارد شدن مقوله‌ای به نام «دانش دینی» در سنجش دینداری در ایران است. در حالی دانش دینی و میزان آموخته‌بودن افراد به تعلیمات دینی به‌مثابه یکی از ابعاد دینداری شمرده و در کنار دیگر ابعاد دینداری قرار داده شده است که نمی‌توان چیزی بیش از ارزشِ نشانه‌ای برای آن قائل شد. این به‌جز مواردی است که محققان میان تعلیمات دینی و دیگر مؤلفه‌های دینداری، خصوصاً اعتقادات خلط کرده‌اند و اولی را به‌جای دومی سنجیده‌اند. برخی از گویه‌های مطنون به‌خطای فوق که در پیمایش‌های مورد بررسی ما دیده شده است به‌شرح زیر است:

**جدول ۸: سنجش «تعلیمات دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری**

گویه‌ها	شماره	نشانی	مقصود سنجش
به‌نظر شما آدم گناه‌گار کیست؟	۹	اسدی (۵۶)	میزان دینداری
این اعتقاد که زن نباید بدون اجازه شوهر از خانه بیرون برود، اسلامی نیست.	۱۶/۱	به‌روان - ب (۷۴)	عقیده
قضا و قدر در زندگی مؤثر است.	۳-۳۲	محسنی (۷۵)	باورداشته‌ها
کسی که به خدا ایمان دارد از مرگ نمی‌ترسد.	۸	سراج‌زاده (۷۸)	عاطفی (تجربی)
یکی از دلایل ضرورت قیامت، اجرای عدالت است.	۲۹	سنجش افکار (۸۱)	عقاید (معاد)
برای شناخت و عمل به دستورات دین، انسان باید خود مجتهد باشد یا از مجتهد تقلید کند.	۹	سنجش افکار (۸۲)	اعتقادی
آدم ثواب‌کار چه کسی است؟	۱۷	گودرزی (۸۳)	رفتار و گرایش‌های منهبی
حجاب زن باید به‌نحوی باشد که موهایش اصلاً معلوم نباشد.	۸۸	طالبان (۸۸)	رفتار دینی (شرعیات)
مردان بالغ نباید ریش‌شان را با تیغ یا ماشین از ته بتراشند.	۱۲۶	طالبان (۸۸)	رفتار دینی (شرعیات)
روز قیامت، خداوند ممکن است از حق خود بگذرد ولی از حق مردم گذشت نمی‌کند.	۱۱	خدایاری‌فرد (۸۸)	باور دینی

توضیح: برای تلخیص، تعداد ۲۰ گویه از جدول فوق حذف گردید.

گرایش دینی: ذیل مقوله «گرایش دینی» نوعاً دو خلط اتفاق می‌افتد؛ یکی نظیر همان خطایی است که در فوق و ذیل عنوان نگرش بدان اشاره شد. یعنی خلط میان گرایش به دین<sup>۱</sup> و گرایش دینی<sup>۲</sup>؛ در حالی که این دو مقوله از حیث موضوع و منشأ متفاوت‌اند. دین در اولی، موضوع علاقه است و در دومی منشأ علایق. دوم اما ناشی از خطای کنه و وجه است؛ بدین معنا که گرایش‌های مثبت دینی و تجلیات آن در فرد، به‌مثابه دینداری وی محسوب شود؛ در حالی که علایق منبعت از دین، تنها یک نشانه از دینداری است و نمی‌توان نشانه را خود آن پدیده محسوب کرد؛ مگر در جایی که مسئله به بود و نبود آن پدیده مربوط باشد و نه کم و کیف بودن آن. نشانه‌های دینداری البته منبعت از عملکرد دینی فرد و اهتمام و التزام وی به ابعاد مختلف دینداری، خصوصاً ابعاد شریعتی و اخلاقی و حتی عبادی دین است؛ در عین حال غیر از آنها است. آنها همچنین از توصیه‌ها و رویه‌ها و آداب و عادات دینی برمی‌خیزند و در عین حال در زمره دستورات شرعی و توصیه‌های اخلاقی هم نیستند<sup>۱۹۱</sup>!

پرسش از گرایش دینی به‌جای دینداری، فراوان‌ترین خطای رایج در گروه‌های به‌کاررفته در پرسشنامه‌های سنجش دینداری است. گرایش دینی افراد را می‌توان ذیل مقولات عدیده‌ای، شناسایی کرد. جدول زیر معرف‌های متنوع گرایش دینی و محورهای ذیل هر کدام را نشان داده است:

۲۵

جدول ۹: معرف‌های گرایش دینی

اهتمام شعائری	معاشرت دینی	مسئولیت‌پذیری دینی	بروزات دینی	هویت‌یابی دینی	علاقه دینی
بزرگداشت مناسبت‌های دینی شرکت در مجالس دینی زیارت قبور معصومین آرزوی حج	ملاحظات دینی همسرگزینی ملاحظات دینی دوستی ملاحظات دینی همسایگی ملاحظات دینی همکاری ملاحظات دینی رفت‌وآمدها	مشارکت در فعالیت‌های دینی مشارکت در هزینه‌های دینی تبلیغ دین و تشویق دینداری اهتمام دینی در خانواده اهتمام به‌فراگیری وظایف دینی احساس مسئولیت نسبت به اسلام احساس مسئولیت نسبت به مسلمانان	حفظ ظواهر دینی به‌کارگیری نمادهای دینی	معرفی دینی خود	علاقه به دین خود خوش‌بینی نسبت به دین خود برترشماری دین خود تفاخر به دین خود علاقه به مقدسات دینی (اشخاص، اشیا، اماکن ...) علاقه به مسلمانان نفرت از مخالفین اسلام

1. Interest to Religion
2. Religious Interest

مقولات و محورهای ذیل ستون‌های اول تا چهارم را ما نه از ابعاد<sup>۱</sup> دینداری و نه از معرف‌های<sup>۲</sup> آن، بلکه از «نشانه»های<sup>۳</sup> دینداری محسوب کرده‌ایم<sup>۱۷۱</sup>. خطای رایج در این دسته آن است که نتایج آنها را بدون لحاظ هرگونه وزن متمایزی، با ابعاد اصلی دینداری، جمع و معدل‌گیری می‌نمایند. جداول زیر گویه‌هایی را نشان می‌دهد که به‌سنجش این مقولات نشانه‌ای به‌جای دینداری مبادرت کرده‌اند:

جدول ۱۰: سنجش «شعائر دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری

مقصود سنجش	نشانی	شماره	گویه‌ها
مناسکی	سراج‌زاده (۷۸)	۲۶	آیا در مراسم اعیاد مذهبی و عزاداری‌ها که در مساجد و تکیه‌ها تشکیل می‌شود، شرکت می‌کنید؟
مناسکی	سنجش افکار (۸۲)	۱۶	رفتن به مسجد و امکان مذهبی.
رفتار مذهبی (عبادت فردی)	طالبان (۸۸)	۱۲۷	زیارت اماکن متبرکه
رفتار مذهبی (عبادت جمعی)	طالبان (۸۸)	۱۲۹	شرکت در مراسم تاسوعا و عاشورا
خصوصیت مذهبی	کاظمی و فرجی (۸۹)	۳۰	زیارت اماکن دینی و اهل قبور
خصوصیت مذهبی	کاظمی و فرجی (۸۹)	۴۵	آیا در جلسات سفره‌های نذری شرکت می‌کنید؟

توضیح: برای تلخیص، تعداد ۶ گویه از جدول فوق حذف گردید.

جدول ۱۱: سنجش «مسئولیت‌پذیری دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری

مقصود سنجش	آدرس	شماره	گویه‌ها
مناسکی	سراج‌زاده (۷۸)	۲۳	تا چه حد با مسجد محل یا هر مؤسسه اسلامی دیگری همکاری دارید؟
مناسکی	سنجش افکار (۸۲)	۱۷	کمک به مؤسسات دینی و خیریه.
رفتار دینی (عبادت فردی)	طالبان (۸۸)	۱۱۴	صدقه دادن
خصوصیت مذهبی	کاظمی و فرجی (۸۹)	۵۹	چقدر صدقه می‌دهید؟

1. Dimensions of Religiosity
2. Indicators of Religiosity
3. Signs of Religiosity

جدول ۱۲: سنجش «معاشرت دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری

گویه‌ها	شماره	آدرس	مقصد سنجش
از اینکه با افراد غیرمسلمان و غیرمتدین معاشرت داشته باشم، ناراحت نمی‌شوم.	۳۶	سنجش افکار (۸۲)	پیامدی

**علقه دینی:** در جدول بعدی گویه‌های دسته آخر از مقولات ذیل گرایش دینی، یعنی «علقه دینی» را از پیمایش‌های مورد بررسی، شناسایی و جدا کرده‌ایم. تعداد معتنابه این قبیل گویه‌ها نسبت به گویه‌های وارده در جداول دیگر نشان می‌دهد که خطای ناشی از خلط میان این مقوله با دینداری تا چه حد رایج و گسترده است:

جدول ۱۳: سنجش «گرایش دینی: علقه دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری

گویه‌ها	شماره	آدرس	مقصد سنجش
به‌نظر شما بهتر و شایسته‌تر است که مردم ... بیشتر از این/کمتر از این/همین اندازه به امور دینی توجه کنند؟	۶	اسدی (۵۶)	دینداری
(نظر شما راجع به) حزب‌اللهی بودن	۹/۱	بهروان - الف (۷۴)	ارزش
(نظر شما راجع به) زیارتگاه	۱۲/۳	بهروان - ب (۷۴)	ارزش
به برنامه‌های اخلاق و معارف که از رادیو و تلویزیون پخش می‌شود معمولاً چقدر توجه می‌کنید؟	۹/۱	بهروان - الف (۷۴)	رفتار
هرگاه به حرم یکی از امامان و اولیاء می‌روم، احساس معنویت عمیقی به من دست می‌دهد.	۱۱	سراج‌زاده (۷۸)	عاطفی (تجربی)
در مشکلات زندگی اول باید از خدا کمک گرفت.	۵	سنجش افکار (۸۱)	عقاید (توحید)
لازم نیست همه کارهای انسان مطابق با دستورات اسلام باشد.	۶۸	سنجش افکار (۸۱)	دینداری
اولین معیار صحیح در انتخاب یک دوست، این است که او دیندار باشد.	۳۲	سنجش افکار (۸۲)	پیامدی
زن با حجاب را ترجیح می‌دهید یا بی‌حجاب؟	۱	گودرزی (۸۳)	دینداری
سفرهای سیاحتی را بر سفرهای زیارتی ترجیح می‌دهم.	۹۳	خدایاری فرد (۸۸)	باور دینی
اطرافیان خود را به‌انجام واجبات دینی تشویق می‌کنم.	۳۶	خدایاری فرد (۸۸)	التزام و عمل به وظایف دینی
کتاب‌های دینی را مطالعه می‌کنم.	۹۴	خدایاری فرد (۸۸)	التزام و عمل به وظایف دینی
در موارد مختلف چقدر قربانی می‌کنید؟	۳۸	کاظمی و فرجی (۸۹)	خصوصیت مذهبی

توضیح: برای تلخیص، تعداد ۷۵ گویه از جدول فوق حذف گردید.

**هویت یابی دینی:** هویت دینی<sup>۱</sup> را می‌توان به تسامح همان «پیروی دینی<sup>۲</sup>» محسوب کرد که با پرسش از آن، دین اسمی و موروثی فرد را مورد شناسایی قرار می‌دهند. این مقوله بنا بر این تعبیر، ارزشی بیش از متغیرهای زمینه‌ای نظیر سن و جنس و تحصیلات و شغل و تأهل فرد که در کنار سؤالات اختصاصی دینداری از وی پرسیده می‌شوند، ندارد. در برخی موارد نیز می‌تواند حکم یک سؤال حذف‌کننده<sup>۳</sup> را بیابد که مصادیق نامرتب را از نمونه مورد بررسی خارج سازد. اما در یک معناسازی دقیق و تفصیلی می‌توان آن را از این مضمون ساده فراتر برد و جایگاهی بالاتر از آن و نازل‌تر از خودپنداره دینی بدان بخشید. «هویت یابی دینی<sup>۴</sup>» در این صورت، به معنای معرفی همراه با تأکید خود با دینی است که فرد بدان تعلق خاطر دارد.

**خودپنداره دینی:** «خودپنداره دینی<sup>۵</sup>»، تلقی فرد است از وضع دینداری خود و اسمی که بر نوع دینداری خود می‌گذارد و یا نمره‌ای که به میزان دینداری خود می‌دهد. این تلقی می‌تواند با واقعیت دینداری فرد مطابقت داشته یا نداشته باشد. در هر صورت، رافع نیاز دین‌پژوهان به سنجش تفصیلی آن به مثابه یک واقعیت محقق و عینی نیست. با این که در فرایند سنجش دینداری، اصولاً از گزارش دیندار از خود<sup>۶</sup> استفاده می‌شود؛ اما دو وجه متفاوت آن را از خودپنداره دینی متمایز می‌سازد:

۱. تفاوت میان مقام «گزارش<sup>۷</sup>» و «ارزیابی<sup>۸</sup>»؛

۲. تفاوت میان سرجمع حاصل از اجزای تفکیک‌شده و خرد دینداری است با جمع‌بندی اجمالی و کلی آن در خودپنداره دینی.

گویه‌های جمع‌آوری شده از پیمایش‌های مختلف در جدول زیر، در حالی خودپنداره دینی افراد را می‌سنجد که معلوم نیست چه استفاده‌ای از آن برای سنجش دینداری پاسخگویان شده است:

1. Religious Identify
2. Religious Affiliation
3. Filter Question
4. Religious Identification
5. Religious Self-imagery
6. Self Report
7. Report
8. Assessing

جدول ۱۴: سنجش «خودپنداره دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری

مقصود سنجش	آدرس	شماره	گویه‌ها
رفتار	بهروان - د (۷۴)	۳۹/۱	بعد از انقلاب فکر می‌کنید چقدر به ایمان مذهبی شما افزوده شده است؟
دینداری	رضایی (۸۰)	۱۵	شما خودتان را تا چه اندازه فردی مذهبی می‌دانید؟
هویت مذهبی	گودرزی (۸۲)	۲۹۹	خودتان را تا چه اندازه مذهبی می‌دانید؟
نامشخص	طالبان (۸۸)	۱۴۱	صرف‌نظر از دیدگاه دیگران درباره شما، در مجموع اگر قرار باشد به‌میزان مذهبی‌بودن خود نمره‌ای از صفر تا بیست بدهید به‌گونه‌ای که ۲۰ نشان‌دهنده فرد کاملاً مذهبی و صفر نشانه فرد کاملاً غیرمذهبی باشد به خودتان چه نمره‌ای می‌دهید؟
خصوصیت مذهبی	کازمی و فرجی (۸۹)	۴۰	خانواده شما چقدر مذهبی هستند؟

۲۹

**ارزیابی‌های دینی:** طرح پرسش‌های غیرمستقیم برای رسیدن به پاسخ‌های صادقانه‌تر، یکی از راهکارهای رایج در پیمایش‌هایی است که با استفاده از ابزار پرسشنامه صورت می‌گیرد. جالب آنکه پاسخ‌های صادق را معمولاً به‌شیوه‌ای مطالبه می‌کنند که خود مشغوب به بی‌صداقتی است. در این شیوه معمولاً پاسخگویان را در موضع یک ارزیاب و اظهارنظرکننده درباره افراد و موضوعات قرار می‌دهند؛ در حالی که نه آن موضوعات، بلکه این خودشان‌اند که موضوع آن مطالعه هستند و ناخودآگاه با اظهارنظر درباره آن مسائل، خود را برملا می‌سازند.

این نوع سؤالات در سنجش‌های دینداری، علاوه بر دچار بودن به‌شائبه مذکور، در غالب موارد غیرقابل استنتاج است و نمی‌توان به‌سادگی از آنها به‌میزان دینداری افراد پی بُرد. مصادیقی از این نوع گویه‌ها که در پرسشنامه پیمایش‌های دینداری به‌کاررفته در جداول زیر آمده است:

جدول ۱۵: سنجش «ارزیابی دینی دیگران» در پیمایش‌های سنجش دینداری

مقصود سنجش	آدرس	شماره	گویه‌ها
میزان دینداری	اسدی (۵۶)	۵	به‌نظر شما مردم ... بیشتر از سابق / کمتر از سابق / به‌اندازه سابق به امور دینی توجه دارند؟
عقیده	بهروان - الف (۷۴)	۱۱/۳	بدترین خصلتی که مردم ما دارند، غیبت است.

مقصود سنجش	آدرس	شماره	گویه‌ها
عقیده	بهروان - د (۷۴)	۳۹/۱	بعد از انقلاب اسلامی مردم با ایمان تر شده‌اند.
آینده نگرش‌ها و رفتارهای مذهبی	گودرزی (۸۲)	۱۱۵	به‌نظر شما مردم الان نسبت به ۵ سال قبل مذهبی تر شده‌اند یا غیرمذهبی تر؟
رفتار و گرایش‌های مذهبی	گودرزی (۸۳)	۱۳	به‌نظر شما مردم (بیشتر از سابق به امور دینی توجه می‌کنند؟ کمتر از سابق به امور دینی توجه می‌کنند؟ به‌اندازه سابق به امور دینی توجه دارند).
نامشخص	طالبان (۸۸)	۱۴۲	از لحاظ میزان مذهبی بودن به مادران چه نمره‌ای از صفر تا بیست می‌دهید؟
خصوصیت مذهبی	کاظمی و فرجی (۸۹)	۳	این روزها مردم واقعاً نمی‌دانند که دیندار واقعی کیست و آدم متظاهر و ریاکار کیست؟

توضیح: برای تلخیص، تعداد ۴ گویه از جدول فوق حذف گردید.

۳۰

#### جدول ۱۶: سنجش «ارزیابی عملکردها برای دین» در پیمایش‌های سنجش دینداری

مقصود سنجش	آدرس	شماره	گویه‌ها
عقیده	بهروان - الف (۷۴)	۹/۲	روش‌های آشنا کردن مردم با اخلاق اسلامی هم‌اکنون مناسب است.
عقیده	بهروان - الف (۷۴)	۹/۳	برنامه‌های اخلاقی در تمایل مردم به‌سوی اسلام تأثیر داشته است.

#### جدول ۱۷: سنجش «پیش‌بینی آینده دینی» در پیمایش‌های سنجش دینداری

مقصود سنجش	آدرس	شماره	گویه‌ها
میزان دینداری	اسدی (۵۶)	۷	به‌نظر شما در آینده توجه به‌مذهب، بیشتر خواهد شد یا کمتر یا فرقی نمی‌کند؟
دینداری	رضایی (۸۰)	۱۱	فکر می‌کنید مردم جامعه ما در پنج سال آینده، مذهبی تر خواهند شد یا غیرمذهبی تر و یا فرقی نخواهند کرد؟
آینده نگرش‌ها و رفتارهای مذهبی	گودرزی (۸۲)	۱۱۶	به‌نظر شما مردم در ۵ سال آینده مذهبی تر می‌شوند یا غیرمذهبی تر؟
رفتار و گرایش‌های مذهبی	گودرزی (۸۳)	۱۵	به‌نظر شما در آینده توجه به دین بیشتر خواهد شد یا کمتر یا فرقی نمی‌کند.
خصوصیت مذهبی	کاظمی و فرجی (۸۹)	۱	به‌نظر شما در آینده توجه به دین بیشتر خواهد شد یا کمتر یا فرقی نمی‌کند؟



**نوع دینداری:** منظور ما تا بدین‌جا در تمامی مواردی که از دینداری بدون تخصیص و تصریح یاد کردیم، میزان دینداری بوده است و این فرض درباره پیمایش‌های مورد بررسی نیز صادق است؛ یعنی هیچ‌یک از آنها به‌دنبال بررسی انواع دینداری نبوده‌اند. با وصف این، برخی از گویه‌های مورد استفاده در این پیمایش‌ها به‌جای سنجش میزان، ناخواسته انواع دینداری را سنجیده‌اند. این قبیل گویه‌ها را می‌توان با معرف‌های زیر شناسایی کرد:

**جدول ۱۸: برخی از معرف‌های ناظر به «انواع دینداری»**

تمایلات قضا و قدری / تقدیرگرایانه	تمایلات اطلاق‌گرایانه / تکثرگرایانه
تمایلات وحدت‌گرایانه / فرقه‌گرایانه	تمایلات عوامانه / نخبه‌گرایانه
تمایلات برون‌گرایانه / درون‌گرایانه	تمایلات نوگرایانه / متحجرانه
تمایلات رساله‌ای / گزینش‌گرانه	

۳۱

ملاک ما در شناسایی آنها، کنکاشی است که محقق برای کشف تمایل و تمرکز دینی پاسخگویان به‌خرج داده است. موضوع و محور پرسش در این گویه‌ها اولاً تمایلات و جهت‌گیری‌های دینی پاسخگو است، نه پایبندی و وضعیت محقق‌وی؛ ثانیاً میزان تأکید و تمرکز خارج از حد پاسخگو است بر یکی از ابعاد و مؤلفه‌های دینداری و حتی بر یکی از وجوه فرعی تر آن. بدین طریق در واقع نه میزان دینداری، بلکه نوع دینداری فرد سنجیده شده است. برخی از این گویه‌ها در جدول زیر نشان داده شده است:

**جدول ۱۹: سنجش «نوع دینداری» در پیمایش‌های سنجش میزان دینداری**

گویه‌ها	شماره	آدرس	مقصد سنجش
برای حل مشکلات به نذر و نیاز متوسل می‌شوید؟	۱۳	اسدی (۵۶)	میزان دینداری
از قدیم گفته‌اند که سرنوشت هر کس روی پیشیانی‌اش نوشته شده است؟	۱۴	اسدی (۵۶)	میزان دینداری
سنی‌مذهبان را چقدر برادر خود می‌دانید؟	۱۲/۳	بهروان - ب (۷۴)	رفتار
تا کنون در تعیین سرنوشت خود چقدر دخالت داشته‌اید؟	۱۵/۱	بهروان - ب (۷۴)	رفتار
چقدر اتفاق افتاده به دعانویس مراجعه کنید؟	۱۵/۲	بهروان - ب (۷۴)	رفتار
چقدر اتفاق افتاده با کسی درباره عقاید دینی بحث کنید؟	۴۱/۲	بهروان - د (۷۴)	رفتار
سرنوشت هر کس از قبل تعیین شده است.	۱-۳۲	محسنی (۷۵)	باورداشتها
روزی هر کس به‌قدر قسمت اوست.	۲-۳۲	محسنی (۷۵)	باورداشتها
آیا شما مرجع تقلید دارید؟	۴۳	کاظمی و فرجی (۸۹)	خصوصیت مذهبی

این مقاله در حالی صحت و اعتبار برخی از گویه‌های به‌کاررفته در سنجه پیمایش‌های دینداری را زیر سؤال برده است که نمی‌تواند به‌شخصه اعتبار مدعیات خود را تأمین و تضمین نماید. زیرا اعتبار، یک اتفاق جمعی است و دیگران بیش از مدعی، در آن دخیل‌اند و در تحصیل آن نقش دارند. صاحب یک فکر تنها قادر است مبانی و منطقی و براهین خود را به‌همراه مستندات قابل مراجعه دیگران ارائه نماید و امکان و شرایط لازم را برای بازبینی و وارسی صاحب‌نظران فراهم می‌آورد؛ نقض و ابرام یا رد و قبول آن مدعیات و کسب درجاتی از اعتبار، نیازمند مشارکت فعالانه دیگران است و میدانی برای مبادله دلایل. ضرورت جلب مشارکت و اخذ رأی و نظر دیگران در موضوعاتی نظیر این، حتی بیش از مسائل و مقولات دیگر است؛ زیرا بخشی از آن به عبارت‌پردازی و مضامین منتقله از گویه‌ها برمی‌گردد که نوعاً فاقد ملاکات عقلی و مناط متقن است و تشخیص آن نیز تا حدی، ظنی و استنباطی است.

پس با توجه به این که تمایزات ادعا شده در مضامین مستنبط از گویه‌ها، بر چارچوب مفهومی نگارنده استوار است و از فهم و تشخیص او از ظاهر عبارات نشئت گرفته است؛ نباید از آن انتظاری بیش از یک نظر و یا نظریه قابل تأمل را داشت. ما معتقدیم که سنجه‌های ساخته‌شده برای انجام پیمایش‌های مذکور نیز کمابیش همین میزان از اعتبار را داشته‌اند؛ با اینکه برخی از آنها واجد گزارش مستوفایی از بررسی روایی برای تأمین اعتبار آن هستند<sup>[۱۸]</sup>.

جرئت ما در نقد و احتیاط اخیرمان در اینجا، شاید به‌تأسی از نظریه ابطالی باشد که تنقیض و تضعیف اعتبار در آن، بسیار سهل‌تر از تحصیل آن است.

### جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

کثرت مقولاتی که به‌جای دینداری سنجیده شده و فراوانی گویه‌های ذیل هر کدام که بر روی هم سهم قابل توجهی از گویه‌های به‌کاررفته در پرسشنامه‌های تحقیقات مذکور را تشکیل می‌دهند، به ما هشدار می‌دهد که نتایج حاصل از این مطالعات، نمی‌تواند چندان دقیق و معتبر باشد و لازم است با احتیاط بیشتری به‌سراغ آنها رفت و به آنها استناد داد. اگر به این مجموعه، فهرست گویه‌های مبهم و گویه‌هایی که ابعاد مختلف دینداری را به‌جای هم مورد سنجش قرار داده‌اند را نیز بیفزاییم؛ نسبت گویه‌های ناروا به کل گویه‌ها در این تحقیقات بسیار افزایش خواهد یافت.

هدف ما در این مقاله، از سکه انداختن این تحقیقات و خالی کردن دست پژوهشگران دین، از اندک ذخایر اطلاعاتی موجود در این باره نبوده است؛ بلکه بیش از آن، به دنبال آشنا کردن محققان دین‌پژوه با خلط و خطاهای رایج در تحقیقات میدانی و بالابردن دقت نظرهای مفهومی در پیمایش‌های آتی است و همچنین بالابردن احتیاط و دقت ایشان است در هنگام تحلیل و تبیین وضعیت دینداری مردم ایران بر پایه این یافته‌ها. اینک که پیمایش‌های دینداری به دلیل اهمیت و ضرورت‌های اجتماعی موضوع آن در ایران، با اقبال خوبی مواجه شده و به دلیل سهولت و مقبولیت نسبی روش آن در بین پژوهشگران اجتماعی، از تکرار قابل توجهی نیز برخوردار گردیده است؛ جا دارد که با تأمل بیشتر در اجزا و مراحل کار، نقصان‌های آن نیز به تدریج برطرف گردد؛ تا بتوان از مسیر آن به شناخت صائب‌تری از واقعیت دینداری دست پیدا کرد و یافته‌های ذی‌قیمتی برای آیندگان در تحلیل روند تغییرات دینداری در ایران باقی گذارد.

تلاش ما برای افزاز مفهومی دینداری، علاوه بر نتایج مذکور در تحصیل اعتبار، دایره مفهومی این حوزه مطالعاتی را نیز به نحو چشم‌گیری افزایش می‌دهد و این امکان را به محققان دین‌پژوه می‌دهد تا این موضوع را از جنبه‌های دیگری که کمتر پرداخته شده است، مورد بررسی و امعان نظر قرار دهند. اتفاقاً برخی از این مقولات که شرح آن در متن آمد، قابلیت‌های به مراتب بیشتری برای سنجش از مسیر پیمایش و با ابزار پرسشنامه دارند. واریسی گویه‌ها و بررسی ارزش وانمایی آنها نیز نشان داد که عبارت‌پردازی پرسشنامه در این قبیل تحقیقات تا چه حد تعیین‌کننده و مهم است و عدم دقت در هر یک از اجزا و مراحل تحقیق، خود را نهایتاً در سنجه نهایی و گویه‌های به‌کاررفته در آن نشان خواهد داد.

## منابع

۱. ابراهیمی، قربانعلی. (۱۳۸۹). دینداری و بزهدکاری جوانان: مطالعه ده مرکز استان کشور. دفتر پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی.
۲. ادواردز، جک ای؛ ماری دی تامپسون و پل رزن‌فلد. (۱۳۷۹). تحقیق پیمایشی: راهنمای عمل. سیدمحمد اعرابی و داوود ایزدی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۳. اسدی، علی و همکاران. (۱۳۵۶). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران: گزارش منتشرنشده از یک نظرخواهی ملی در سال ۱۳۵۳. تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
۴. اسدی، علی و همکاران. (۱۳۵۹). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران: گزارشی از یک نظرخواهی در تهران در خردادماه ۱۳۵۸. تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
۵. بهروان، حسین. (۱۳۷۴). مطالعه فرهنگ عمومی مشهد. مشهد: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان.
۶. خدایاری‌فرد، محمد و همکاران. (۱۳۷۸). گزارش نهایی طرح پژوهش: تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان. با همکاری دانشگاه صنعتی شریف.
۷. خدایاری‌فرد، محمد و همکاران. (۱۳۸۵). آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دینداری در جامعه دانشجویی کشور. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
۸. خدایاری‌فرد، محمد و همکاران. (۱۳۸۸). گزارش نهایی طرح پژوهشی: آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقصاء مختلف جامعه ایران. تهران: با همکاری سازمان‌های حامی.
۹. خدایاری‌فرد، محمد و همکاران. (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری. تهران: آوای نور.
۱۰. رضایی، عبدالعلی. (۱۳۸۰). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: ویرایش اول. تهران: دفتر انتشارات طرح پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها.
۱۱. سراج‌زاده، سیدحسین. (۱۳۷۸). نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن بر نظریه سکولارشدن. نمایه پژوهش. شماره ۹ و ۱۰. بهار و تابستان.
۱۲. شجاعی‌زند، حسین. (۱۳۹۱). روایی محتوا در پیمایش‌های سنجش دینداری در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس تهران.
۱۳. شجاعی‌زند، علی‌رضا. (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دینداری در ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران. دوره ۶. شماره ۱. بهار.
۱۴. شجاعی‌زند، علی‌رضا. (۱۳۸۷). گشایش‌های نظری در مطالعات جامعه‌شناختی دین. فصلنامه علوم اجتماعی. شماره ۴۰. بهار.
۱۵. شجاعی‌زند، علی‌رضا. (۱۳۹۰). مبنای ساخت مدل برای سنجش دینداری. فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی. سال ۱۷. شماره ۶۸. پاییز.

۱۶. شجاعی‌زند، علی‌رضا. (۱۳۹۲). ذات‌انگاری دین. فصلنامه جستارهای فلسفه دین. سال ۲. شماره ۳. پاییز.
۱۷. طالبان، محمدرضا. (۱۳۸۰). دینداری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز. تهران. مؤسسه پژوهشی فرهنگ هنر و ارتباطات.
۱۸. طالبان، محمدرضا. (۱۳۸۸). پیمایش ملی سنجش دینداری در ایران. تهران: مرکز افکار سنجی دانشجویان ایران.
۱۹. علوان‌آبادی، سیداحمد. (۱۳۵۲). مقایسه‌ای در طرز فکر مذهبی کلاس سوم دبیرستان‌های اسلامی و غیراسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی. تهران: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
۲۰. کاظمی، عباس و مهدی فرجی. (۱۳۸۸). سنجش‌های دینداری در ایران. تهران: جامعه و فرهنگ.
۲۱. کاظمی، عباس و مهدی فرجی (۱۳۸۹). دینداری ایرانیان: دفتر پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی.
۲۲. گلریز، گلشن. (۱۳۵۳). پژوهشی برای تهیه مقیاس نگرش مذهبی و بررسی رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخوردها و خصوصیات شخصیتی. پایان‌نامه کارشناسی روان‌شناسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
۲۳. گودرزی، محسن. (۱۳۸۲). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: موج دوم. ویرایش اول. تهران: دفتر انتشارات طرح پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها.
۲۴. گودرزی، محسن. (۱۳۸۷). یافته‌های پیمایش ملی تحولات فرهنگی ۱۳۸۳: گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان. دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (انتشار از سوی سازمان تبلیغات اسلامی).
۲۵. مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی. (۱۳۸۱). ساخت و هنجاریابی آزمون باورهای عمومی دینی برای دانشجویان شهر تهران.
۲۶. مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی. (۱۳۸۲). بررسی عوامل مؤثر بر دینداری جوانان و پیامدهای آن در شهر تهران.
۲۷. محسنی، منوچهر. (۱۳۷۵). بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران. تهران: معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۸. میرابوالقاسمی، سیدمحمدتقی. (۱۳۵۱). پژوهشی در زندگی مذهبی جوانان. تهران: شرکت سهامی انتشار.

29. Francis, Leslie J. & William K. Kay. (1984). Attitude Towards Religion: Definition, Measurement and Evaluation. *British Journal of Educational Studies*. Vol. 32. No. 1. PP 45-50.

30. Greer, J. E. (1983). Attitude to Religion Reconsidered. *British Journal of Educational*

*Studies*. Vol. 31. No. 1. PP 18-28

31. Khosrokhavar, Farhad. & Amir Nikpey. (2009). *Avoir Vingt ans au Pays Des Ayatollah*. Editions Robert-Lafont. Paris.

32. Serajzadeh, S. H. (1998). *Muslim Religiosity and Delinquency: An Examination of Iranian Youth*. PhD Thesis. Department of Sociology. University of Essex, UK.

33. Simmel, Georg. (1997). *Essays on Religion*. Edited and Translated by Horst Jurgen Helle. Yale University.

## پی‌نوشت

۱. صاحب‌نظران و جستجوگران مطالعات دینداری، کار مرحوم اسدی و همکارانش در پژوهش‌کنده علوم ارتباطی و توسعه ایران با عنوان گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران را نخستین تحقیق پیمایشی با ابزار پرسشنامه می‌دانند که در آن از برخی گویه‌های مربوط به دینداری نیز استفاده شده است. این تحقیق ظاهراً در سال ۱۳۵۳ انجام گرفته و در سال ۱۳۵۶ به صورت غیررسمی و محدود منتشر شده است. تنها تحقیق قابل اشاره تا پیش از این تاریخ، کار آقای سیدمحمدتقی میرابوالقاسمی است با عنوان پژوهشی در زندگی مذهبی جوانان که شرکت سهامی انتشار آن را در سال ۱۳۵۱ در قالب یک کتاب منتشر نموده است. این دو به جز دو پایان‌نامه دانشجویی در رشته روان‌شناسی است (علوان‌آبادی، ۱۳۵۲ و گلریز، ۱۳۵۳). که در نوع خود به دلیل داشتن فضل تقدم، قابل توجه می‌باشند و روان‌شناسان دین‌پژوه معمولاً به عنوان عقبه پیمایش‌های دینداری خود به آنها اشاره می‌نمایند. نک: (خدایاری فرد و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۶۸-۱۶۷).

۲. برای تفصیل درباره ممیزات موضوعی دین و دینداری و پیامدهای روش‌شناختی آن، نگاه کنید به: (شجاعی‌زند، ۱۳۸۷ و ۱۳۹۲).

۳. برای بحث‌هایی درباره مرجع تعیین دینداری و ضرورت‌های آن. نک: (شجاعی‌زند، ۱۳۹۰).

۴. برای بحث‌هایی در نقد مدل‌های ارائه شده دینداری و ایده‌هایی درباره مدل دینداری مناسب جامعه ایران، نک: (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴).

۵. برای تفصیل، نک: (شجاعی‌زند، ۱۳۸۷).

۶. برای توضیحاتی در این باره، نک: (ادواردز و دیگران، ۱۳۷۹: ۵۰).

۷. ما آن دسته از پیمایش‌های عمومی (General survey) را که بخشی از گویه‌های آن به سؤالاتی درباره دین و دینداری اختصاص یافته است، در این دسته‌بندی نیاوردیم؛ در حالی که در بررسی خود بر روی گویه‌های به‌کاررفته در سنجش دینداری، به سراغ آنها نیز رفته‌ایم. مثل کارهای مرحوم اسدی (۱۳۵۶ و ۱۳۵۸)؛ بهروان (۱۳۷۴) و محسنی (۱۳۷۵) و ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۸۰ و ۱۳۸۲).

۸. مطالعات خدایاری فرد (۱۳۷۸؛ ۱۳۸۵ و ۱۳۸۸) و مطالعه اخیر طالبان (۱۳۸۸) از این زمره محسوب می‌شوند.

۹. مطالعه سراج‌زاده (۱۳۷۸)؛ طالبان (۱۳۸۰) و ابراهیمی (۱۳۸۹) که به بررسی همبستگی میان دینداری و کجروی پرداخته‌اند، در این زمره‌اند.

۱۰. مطالعه نیک‌پی و خسروخاور از این سنخ بوده‌اند. نک: (خسروخاور و نیک‌پی، ۲۰۰۹).

۱۱. منظور ما از تحقیقات میدانی در اینجا لزوماً به معنای خاص آنکه معادل Field Studies است، نمی‌باشد. تحقیق میدانی به معنای عام، شامل کلیه تحقیقاتی است که به صورت غیر کتابخانه‌ای و غیرآزمایشگاهی انجام می‌گیرد و می‌تواند کمی یا کیفی و پیمایشی یا غیر آن باشد.

۱۲. برای مشاهده جامع‌ترین کار از این دست، نک: (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۸).

۱۳. موضوع رساله دکتری سراج‌زاده (۱۹۹۸)، بررسی همبستگی دینداری و بزهکاری در جوانان ایرانی بوده که در دانشگاه اسکس انگلیس دفاع کرده‌اند. آنچه از این رساله برای تحقیق ما اهمیت داشته، پرسشنامه آن و گویه‌های مربوط به سنجش دینداری بوده که بنا به گفته ایشان، همانی است که عیناً در مقاله مذکور آمده است و ما نیز آن را از همان‌جا اخذ کرده‌ایم.

۱۴. برای تفصیل در تفاوت‌های میان «تعریف» و «معرفی» و کاربردهای آنها در بحث دین و دینداری، نک: (شجاعی‌زند، ۱۳۹۰).

۱۵. برای درک تفاوت میان این دو مفهوم، می‌توان به زیمل هم مراجعه کرد. بحث‌های زیمل در این باره، ناظر به «دینی‌بودن» (Religiousness) به نحو سیال است که با «دینداری» (Religiosity) ملتزم به یک دین خاص تفاوت دارد. این را از اشاره فیلیپ هاموند در مقدمه‌اش بر ترجمه انگلیسی کتاب درباره دین هم می‌توان فهمید. او به نقل از زیمل چنین آورده است که: دین، دینداری را پدید نمی‌آورد؛ بلکه دینداری است که دین را پدید می‌آورد. دینداربودن برای زیمل با پرهیزکاری (Piety) مترادف شده است. هله، ویراستار و مترجم کتاب از آن به عنوان فرمی برآمده از دینداری شخصی یاد می‌کند که خود را بر محتوای دین از پیش معین غالب می‌سازد. این همان معنای تقدم دینداری بر دین است در رویکرد زیملی. نک: (زیمل، ۱۹۹۷: پیش‌گفتار و مقدمه).

۱۶. بدیهی است که این تعریف از دینداری، صبغه الهی - توحیدی و بلکه اسلامی دارد و در واقع بیش از «تعریف»، «معرفی» دینداری است.

۱۶. این تعریف از دینداری، با نظر به ابعاد پنج‌گانه آن ارائه شده است و بدیهی است که بیش از «تعریف» عام دینداری، به «معرفی» خاصی از دینداری در اسلام مبتنا دارد.

۱۷. با وجودی که این گویه برای سنجش «تلقی از دین» مناسب و مصاب است، اما در نام‌گذاری آن دقت کافی به عمل نیامده است. در گزارش تحقیق این گویه ذیل عنوان کلی «نگرش‌ها و رفتارهای دینی» آمده و عنوان فرعی «کارکردهای دین» را برای آن انتخاب کرده‌اند هیچ‌کدام از این دو عنوان بیان‌گر معنای دقیق و درست آنچه سنجیده شده است، نیست. نک: (گودرزی، ۱۳۸۲).

۱۸. برای اشاراتی درباره تفاوت «نگرش دینی» و «نگرش به دین» (Attitude Towards Religion) و خلط‌هایی که در این باب صورت گرفته است، نک: (فرانسیس و کی، ۱۹۸۴ و گریز، ۱۹۸۳).

۱۹. این بحث نیاز به تأمل و وارسی دیگری دارد و لازم است از طریق احصا و بررسی بیشتر، تمایزات آن با ابعاد دینداری به نحو دقیق تری نشان داده شود.
۲۰. برای تفصیل نک: (شجاعی زند، ۱۳۸۴).
۲۱. برای یک بررسی تفصیلی درباره روایی پیمایش های دینداری در ایران، نک: (شجاعی زند، ۱۳۹۱).